

SCIENCE connection

55

november - december 2017
januari 2018

www.scienceconnection.be
verschijnt vijfmaal per jaar
afgiftekantoor:
Brussel X /P409661
ISSN 1780-8448

onderzoek

ruimte

natuur

kunst

documentatie

Federaal Wetenschapsbeleid

belspo .be

Het magazine van het FEDERAAL WETENSCHAPSBELEID

De nederzetting van Elkab

Op zoek naar de oorsprong van de urbanisatie in het Oude Egypte

Zicht op het nederzettingsgebied voor de start van de opgravingen. Op de achtergrond is de omheiningsmuur uit de 4de eeuw v.Chr. zichtbaar. Centraal kan men enkele resten waarnemen van de oudere omwalling uit het Oude Rijk. © KMKG

Wouter Claes en Dirk Huyge

'The huge town wall of El Kab will be noticed by every one who passes, either by train or boat. It is rather mysterious why it should have been so large, for the town seems only to have occupied a small space in one corner, but it shows the importance the place must once have had.' (Annie A. Quibell, *A Wayfarer in Egypt*, London, 1925, p. 181).

Dit citaat uit een reisverhaal van Annie Quibell, vrouw van de Britse archeoloog James Quibell (1867-1935), die de eerste wetenschappelijke opgravingen in Elkab ondernam, verwoordt op een treffende manier enkele vragen waarop onderzoekers van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG) sinds verscheidene jaren een antwoord proberen te vinden: waar bevond zich de nederzetting van Elkab, wanneer is ze ontstaan en op welke wijze was ze georganiseerd?

In een vorig nummer van *Science Connection* (nr. 37, 2012, p. 3-7) werd al bericht over de blootlegging in Elkab in 2009 van de resten van een stad uit het Oude Rijk (ca. 2700-2100 v.Chr.). Verscheidene opgravingscampagnes ondernomen sinds 2012, hebben belangrijke bijkomende vondsten en bevindingen opgeleverd, die toelaten de ontwikkeling van de bewoning in deze faraonische vindplaats nog beter te documenteren en te begrijpen. Daarenboven verschaffen ze interessante nieuwe inzichten in de oorsprong van de urbanisatie in het Oude Egypte, iets waar archeologen en egyptologen tot nu toe eerder weinig aandacht voor hadden.

Het nederzettingsgebied van Elkab binnen de monumentale omheiningsmuur uit de 4de eeuw v.Chr. (gewijzigd naar Google Earth).

Het belang van Elkab in het Oude Rijk en daarvoor

Elkab bevindt zich op de oostelijke oever van de Nijl op ongeveer 600 kilometer ten zuiden van Cairo. De site wordt al sinds het einde van de 19de eeuw archeologisch onderzocht. Aanvankelijk gebeurde dat door Britse wetenschappers, maar sinds 1937 is Elkab het werkterrein van archeologen en egyptologen van de Belgische KMKG. Meer dan 100 jaar onderzoek heeft aangetoond dat de plaats al vanaf de vroegste fasen van de Egyptische geschiedenis een belangrijk provinciaal centrum was. Ze is strategisch

gelegen, vlakbij de Nijl en aan de monding van een grote wadi, de Wadi Hellal, die Elkab verbond met belangrijke woestijnroutes en toegang verschaft tot minerale rijkdommen zoals natron en goud. De voornaamste godin van Elkab, de giergodin Nechbet, was tevens de belangrijkste godheid van Boven-Egypte en, samen met de cobragodin Wadjet, schutsgodin van de farao zelf. Elitegrafvelden, hiëroglifische inscripties die wijzen op de aanwezigheid van een belangrijke klasse van priesters en tal van andere archeologische overblijfselen, zoals een groot complex voor de opslag en verwerking van graan, zijn alle te dateren in de Vroegdynastische periode (ca. 3000-2700 v.Chr.) en het Oude Rijk. Ze tonen onmiskenbaar het belang van Elkab aan, al vanaf het prille begin van de faraonische beschaving. Het archeologisch onderzoek heeft zich in het verleden echter voornamelijk toegespitst op de grote religieuze en funeraire monumenten van de site. Aandacht voor de oorspronkelijke nederzetting en haar bewoners was er nauwelijks. Dat is er de reden van dat we tot voor kort maar bitter weinig wisten over de locatie, omvang en organisatie van de bewoning.

In proefsleuf 3 werden tal van resten teruggevonden van goed bewaarde gebouwen in zongedroogde leemtechels. © KMKG

Zicht op de *tell* van Edfu, een belangrijke site net ten zuiden van Elkab. Een gelijkaardige bewoningsheuvel moet ook in Elkab hebben bestaan, maar hij werd in de loop van de 19de eeuw grotendeels afgegraven. © KMKG

Een verdwenen *tell*... of toch niet helemaal?

Zoals Annie Quibell schreef in 1925, wordt de site van Elkab gedomineerd door een monumentale omheiningmuur. Hij werd gebouwd in de 4de eeuw v.Chr., is 11 meter hoog en heeft een omtrek van meer dan twee kilometer. Binnen deze omwalling heeft ooit een *tell* gestaan, een heuvel geleidelijk ontstaan door de opeenstapeling van achtereenvolgende bewoningslagen. Op basis van beschrijvingen en tekeningen van voornamelijk 19de-eeuwse reizigers konden wij de omvang en locatie van die heuvel min of meer precies inschatten. Hij moet oorspronkelijk bijna 30 meter hoog zijn geweest, was verscheidene hectaren groot en bevond zich ten westen van het tempelgebied. Zulke *tells* bestaan nog elders in Egypte, bijvoorbeeld in Edfu en Kom Ombo, maar op vele plaatsen werden ze door de lokale bevolking systematisch afgegraven om er de zongedroogde leemtechels uit te recupereren, die vervolgens als meststof werden gebruikt. De archeologen gingen er doorgaans van uit dat dit ook in Elkab gebeurde en dat de *tell* volledig was verdwenen. Uit opgravingsverslagen uit het begin van de 20ste eeuw wisten we echter dat bij kleine proefopgravingen oude sporen van bewoning waren aangetroffen verscheidene meters onder het huidige oppervlak. Verspreide vondsten elders op de site gaven bovendien aan dat de plaats al tijdens de Predynastische periode (ca. 4500-3000 v.Chr.) bewoond moet zijn geweest. Bestond er dan misschien toch een kans dat de *tell* niet helemaal was verwoest en dat er in de ondergrond nog onverstoorte resten van bewoning te vinden waren?

Met die vraag in het achterhoofd zijn we in 2009-2010 met een interdisciplinair team van wetenschappers opzoekingen in de nederzettingszone begonnen. De opgravingen, die de eerste twee jaar door Belpo werden gefinancierd, waren meteen succesvol en leidden tot de ontdekking van een aantal goed bewaarde resten van huizen en andere constructies. Aan de hand van het rijkelijk aangetroffen aardewerk konden deze bouwresten in het vroege Oude Rijk worden thuisgebracht. De teruggevonden bierkruiken, broodvormen, tafelwaar en allerlei andere voorwerpen verschaften ons tevens een inzicht in het dagelijks leven van de bewoners.

Een voorbeeld van een intacte bierkruik uit het vroege Oude Rijk (ca. 2600 v.Chr.). Zulke kruiken werden in Elkab in grote aantallen opgegraven. © KMKG

Het opgegraven materiaal wordt zorgvuldig geanalyseerd en gedocumenteerd. Hier zijn collega's Stan Hendrickx en Loesje Ulenaers druk bezig met de studie en het tekenen van aardewerkvondsten. © KMKG

Onze Egyptische arbeider Adham graaft een bierkruik op uit het vroege Oude Rijk. © KMKG

2000 jaar onafgebroken bewoning

Met financiële ondersteuning van het *Egyptology Endowment Fund* van de prestigieuze Amerikaanse universiteit van Yale en de Duitse *Gerda Henkel Stiftung* konden in de periode van 2012 tot 2016 verdere opgravingen in Elkab worden ondernomen. In totaal werden 16 proefputten en -sleuven uitgegraven, verspreid over verschillende locaties binnen het nederzittingsgebied. We weten nu dat de bewoning een gebied van ca. vijf hectaren besloeg. De goed bewaarde bouwresten en daarbij horende voorwerpen bewijzen bovendien een onafgebroken menselijke aanwezigheid van minstens 2000 jaar!

De studie van de verticale en horizontale verspreiding van de bewoningsresten en van de evolutie van het omliggende landschap, ondernomen met de hulp van collega's,

geomorfologen en geofysici, van de Universiteit Gent, biedt ons een goed inzicht in de chronologische en ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting. De oudste bewoningsporen stammen uit de vroege Predynastische periode, de zogenoemde Badariaan-cultuur (ca. 4500-4000 v.Chr.). Ze bevinden zich in een groot zandduin dat boven de alluviale vlakte van de Nijl uitstijgt en zo de nederzetting beschermde tegen de jaarlijkse overstroming. Bijna vier meter diepe testputten leerden ons dat er zich over een periode van omzeggens 1500 jaar een kleine gemeenschap had gevestigd, die vooral van landbouw en visvangst leefde. Tegelijk werden ook aanwijzingen teruggevonden voor het bestaan van gespecialiseerde ateliers voor hout- en/of beenbewerking en tevens voor de aanvoer van grondstof over erg grote afstand. De uitzonderlijke vondst van een stukje obsidiaan dat uit Ethiopië afkomstig is, laat hier geen twijfel over bestaan.

In de loop van de Vroegdynastische periode en het Oude Rijk breidde de bewoning in Elkab zich aanzienlijk uit. Onder druk van de aangroeiende bevolking, allicht aange trokken door het stijgende politieke en economische belang van de plaats, werd ook de aan het duin grenzende alluviale vlakte bebouwd. Een metersdikke, wellicht cirkelvormige omheiningmuur, waarvan een groot deel nog te zien is in het noordwestelijke deel van de site, bood bescherming tegen de jaarlijkse overstroming van de Nijl. De oriëntatie en bouwwijze van verscheidene goed bewaarde constructies lijken bovendien te wijzen op een duidelijke urbane planning.

Werklui Hamada en Mohamed leggen een intacte voorraadkruik bloot uit de Vroegdynastische periode (ca. 2800 v.Chr.). Op de achterkant staat de schematische tekening van een gazelle gegrift. © KMKG

Diepe grondboringen onder leiding van Morgan De Dapper van de Universiteit Gent laten ons toe om het antieke landschap van Elkab te reconstrueren. Dergelijke informatie is uitermate belangrijk om het ontstaan en de ontwikkeling van de nederzetting te begrijpen. © KMKG

Ter versteviging van de funderingen van het gebouw uit de 2de dynastie werden grote kalkstenen platen aangebracht. De goed bewaarde, verbrande houten balken in het midden van de foto zijn hoogstwaarschijnlijk van het ingestorte dak afkomstig. © KMKG

In deze ronde silo, allicht oorspronkelijk gebruikt voor het opslaan van graan, werd een grote hoeveelheid aardewerk teruggevonden. Zulk archeologisch materiaal leert ons heel wat over het dagelijks leven in Elkab tijdens het Oude Rijk. © KMKG

Een uitzonderlijk gebouw uit de 2de dynastie

De functionele analyse van het archeologische materiaal, hoofdzakelijk aardewerk, maar ook faunaresten en stenen werktuigen, wijst erop dat het door ons onderzochte gedeelte van de nederzetting voornamelijk werd gebruikt voor huishoudelijke activiteiten, zoals brood- en bierproductie en voedselopslag. Eén teruggevonden gebouw, bestaande uit minstens vijf kamers en daterend uit de 2de dynastie (ca. 2900-2700 v.Chr.), blijkt echter bijzonder te zijn. Zijn muren waren bewaard tot op de hoogte van bijna één meter. Grote kalkstenen platen werden gebruikt voor het verstevigen van de funderingen. Zulk gebruik van steen in civiele architectuur is in deze periode erg ongebruikelijk; het materiaal wordt dan namelijk bijna exclusief aangewend voor de constructie van grote funeraire en religieuze monumenten. In de kamers van het gebouw werden verscheidene vloerniveaus blootgelegd die er op wijzen dat het gedurende lange tijd in gebruik is geweest. Het ziet

er ook naar uit dat de bestemming van bepaalde ruimtes wisselde doorheen de tijd. Zo was het oudste vloerniveau van de grootste en best bewaarde kamer afgedekt door een dikke puinlaag, waarin ook een aantal verbrande houten balken werden aangetroffen, meer dan waarschijnlijk afkomstig van het afgebrande dak. Verbouwingen en reparaties aan muren en vloeren op hogere niveaus tonen aan dat de constructie na de vernieling opnieuw in gebruik werd genomen.

Wat het gebouw zo mogelijk nog uitzonderlijker maakt, is de eigenaardige verzameling intacte voorwerpen die erin werd ontdekt, een depot dat niet alleen verscheidene recipienten in aardewerk omvatte, maar ook werktuigen in vuursteen en zelfs een groot fossiel been van een oerrund. Daarnaast werd ook een zogenaamde Clayton-schijf gevonden, een raadselachtig discusvormig object uit aardewerk voorzien van een centrale holte. Zulke schijven zijn zo goed als onbekend in de Nijlvallei, maar komen wel in groten getale langs woestijnwegen voor, vooral in de Westelijke woestijn van Egypte. We weten niet precies waar ze voor dienden, maar het is mogelijk dat ze deel uitmaakten van een overlevingsuitrusting. Het meest waardevolle object uit het curieuze samenraapsel is echter een compleet intacte smeltkroes voor de productie van koper, het oudste volledige exemplaar in zijn soort ter wereld! Verspreide koperresten en een kleine oven die in aangrenzende proefputten werden teruggevonden, wijzen er trouwens op dat er in Elkab gespecialiseerde koperateliers bestonden. Ook dat is alweer een uitzonderlijk gegeven. Tot nu toe werden immers weinig concrete aanwijzingen teruggevonden voor de productie van metaal in zulk een vroege fase van de Oudegyptische beschaving.

De Clayton-schijf die werd aangetroffen op het oudste vloerniveau van het gebouw uit de 2de dynastie, een bijzonder zeldzame vondst in de Nijlvallei. © KMKG

Een compleet intacte smeltkroes voor de productie van koper. Ze dateert van bijna 5000 jaar geleden en is het oudste volledige exemplaar in zijn soort ter wereld! © KMKG

Elkab en het ontstaan van urbanisatie in het Oude Egypte

In tegenstelling tot wat het geval is in andere regio's van het Midden-Oosten, zoals bijvoorbeeld Mesopotamië, zijn nederzettingen in Egypte nog slechts weinig onderzocht. Verscheidene redenen spelen daarbij een rol, waaronder zeker ook de specifieke onderzoeksfocussen van vroegere generaties van archeologen. De lokale context van de Egyptische sites mag hier echter ook niet uit het oog verloren worden. Vele nederzettingen bevinden zich immers op plaatsen die archeologisch nauwelijks toegankelijk zijn omdat ze zijn overbouwd door moderne dorpen en steden of afgedekt zijn door metersdikke Nijlafzettingen. Het onderzoek dat de KMKG in Elkab uitvoeren, is dan ook erg belangrijk. Het toont aan dat deze plaats niet alleen een van de grootste laatprehistorische en Ouderijksnederzettingen in de Nijlvallei is, maar bovendien ook een van de erg weinige sites waar deze vroege bewoningslagen effectief kunnen worden opgegraven en bestudeerd. Bovendien zijn er bijna geen andere archeologische vindplaatsen in de Nijlvallei te vinden waar men een continue bewoning van ca. 2000 jaar kan vaststellen en dus de geleidelijke overgang kan documenteren van een prehistorische dorpsstructuur naar een volkomen geurbaniseerde samenleving.

Dankzij het onderzoek in Elkab dragen de KMKG in grote mate bij aan het opvullen van een belangrijke lacune met betrekking tot onze kennis van de Oudegyptische beschaving.

De auteurs

Wouter Claes is hoofdbibliothecaris van de KMKG, assistent-directeur van de Belgische Archeologische Missie naar Elkab en field-director van de opgravingen in het nederzittingsgebied van die site. Dankzij een bijzondere beurs van het FWO is hij tevens verbonden aan de KU Leuven, waar hij een doctoraat voorbereidt over het lopende onderzoek.

Dirk Huyge is conservator van het onderdeel Prehistorie van de verzameling Egypte van de KMKG en directeur van de Belgische Archeologische Missie naar Elkab.

Naast aardewerk werden ook grote hoeveelheden stenen werktuigen teruggevonden. Dit fraaie vuurstenen mes stamt uit de Vroegdynastische periode (ca. 2800-2700 v.Chr.). © KMKG